

Гордана Ђерић

Институт за европске студије, Београд
gordanadjeric9@gmail.com

Река понорница: о променљивом статусу феномена менталитета и менталног мапирања¹

У тексту се разматра питање несталности и академске изопштености појма менталитета, упркос дугој историји изучавања у неколико дисциплина и употреби у различитим сферама јавности. Будући да је у академском смислу појам *менталитета* попут *реке понорнице* – час га има, час га нема – назначени су доминантни приступи проучавања, како они које користе појам менталитета, тако и они који су га одбацили, али о њему говоре из перспективе савремених теоријских концепата и под другим именима.

Кључне речи:

менталитет,
ментално мапирање,
есенцијализам,
конструктивизам,
културна интимност

Бављење темом *менталитета* од нас чини старомодне ако не и зачудне људе, највише због тога што овај дуговечни феномен данас нема непоредив академски статус. Од појма који се до средине прошлог века односио на свеукупну духовну настројеност и оријентацију, постао је сувишан и „незадовољавајући“ појам у научном оријентисању. Изван академских узуса, у привидној баналности лаичких (јавних) дискурса, менталитет је и даље разумљив и широко распрострањен појам, који усмерава закључке, подразумева, изазива сагласност или порицање. Ако се сложимо да се овим појмом лако манипулише, па да је и због тога вредан расправе, осим детектовања наведеног статусног несклада, једно од важнијих питања његове (ре)тематизације било би питање зашто је менталитет, упркос дугој историји изучавања и раширености у различитим сферама јавности, у академском смислу попут *реке понорнице* – час га има, час га нема. И шта је то тако опасно а опет привлачно у дискурси-ма о колективним менталитетима, да њихова истраживања кроз време нестају или меандрирају у посебне рукавце, под различитим именима?

У свом дугом трајању феномен менталитета био је разделница света на „примитивни“ и „дивилизовани“, имао је снагу неспорног аргумента у

---

¹ Рад је настао у оквиру пројекта бр. 179014, који финансира Министарство науке, просвете и технолошког развоја РС.

доношењу важних одлука или објашњењу сукоба, истраживан је у функцији „бољег упознавања непријатеља“, да би средином прошлог века био научно презрен, заташкан и одбачен као некоректан начин уопштавања, те постепено преусмераван на истраживање стереотипа као културних конструкција о развојним, етничким, верским, полним и другим разликама. Историја феномена говори нам о његовој променљивој истраживачкој судбини: иако је потреба за оријентисањем на основу приписивања заједничких менталитетских особина одређеном колективитету стара бар колико и картографија, за разлику од ње *ментално мапирање* и даље пребива у несигурности своје позиције – свугде је и нигде није. Делећи судбину оних феномена који изазивају радозналост и о којима сви понешто знају, за *менталитет* се обично каже да се налази у аналитички пропусном простору између научно утемељеног концепта и културног конструкта. Неодређена позиција менталитета, описива *клацкалицом између збиље и уобразиље о колективним својствима*, омогућава политичком или неком другом интересу да га са академски маргиналне позиције према тренутној потреби преведе у саму жиху интересовања а онда, када та потреба прође, и врати маргини.²

Престижан и презрен због своје употребљивости у јавним дискурсима и посебним дисциплинарним рукавцима, менталитет је сачувао снагу инструменталног и корисног појма. Вишедеценијска академска одбаченост овог феномена у есенцијалистичком поимању није утицала на његов статус у широј јавности. Напротив, друштвена разумљивост менталитета управо у старом, дословном значењу омогућила је овом феномену не само да преживи и буде први, мада непризнати и, из разлога политичке коректности, углавном прећутни оријентир у просуђивању света,³ него и да кроз учешће у пропагандном осмишљавању битно обликује значења и представе о том истом свету. Чињеница да смо га из историјских разлога избацили кроз „врата“ академских одаја не значи да нам се још чешће не враћа кроз „електронске прозоре“. Асоцијативна позадина економско-пропагандних и политичких порука, заснованих на грубим (менталитетским) премисама о полним, професионалним, етничким или статусним разликама, опомиње нас да са есенцијалистичким поимањем овог феномена и са његовом стратешком злоупотребом ни из далека нисмо завршили. То не изненађује, јер су „менталитетске слике“, више него било које друге, крцате историјом и осећањима; као чврсто укореване представе, у стању су да пресуде, помогну и одмогну, купе и продају, прилагоде се новим приликама и промене перцепције тих прилика. Зато је разлога за ново пропитивање феномена менталитета више него довољно; осим поменуте ака-

---

² Сумрак Југославије, на пример, показао је нагли пораст есенцијалистички усмерених прилога у циљу наглашавања „непомирљивих разлика“ између југоловенских народа, којима можемо оспорити епистемолошку вредност али не и инструментални учинак.

³ О претпоставци да се поимање света око нас заснива углавном на низу прећутних претпоставки, без обзира на званичне дискурсе, и тежини испитивања прећутних представа, више: Holland & Quinn 1987.

демске изопштености, ту су и питања инструментално-асоцијативних потенцијала менталитетских садржаја у политичкој и пропагандној употреби, те њиховог прилагођавања различитим видовима и средствима комуникације. С тим у вези је и неопходност развијања примеренијих аналитичких приступа свим функцијама и лицима феномена чијег се имена хуманистика углавном клони. У супротном, избегавањем тема и феномена који нису у *академској моди*, лишавамо се знања о академској заједници која ту *моду* и наводни *status quo* креира, на исти начин на који се у случају одустајања од пропитивања наратива о менталитетским својствима лишавамо знања о заједницама које стварају такве наративе и њиховом интересу од пласирања баш таквих наратива.

Дуго доба теоријске изградње феномена менталитета

Данашњи академски отклон од студија менталитета не спречава нас да се бар у кратким цртама подсетимо дуге и богате традиције изучавања овог феномена и његовог вишевековног изграђивања у неколико научних дисциплина. Од Страбонове *Географије* и Херодотове *Историје*, преко Платонових филозофских разматрања, нарочито у *Држави* и *Законима*, до Цицерона који “с ниподаштавањем говори о Јеврејима” и другде, бројна су запажања о карактеристичним својствима и различитостима међу друштвеним групама, народима, те њиховим односима и уређењима (Берлин 1994: 358). Ова запажања драгоцене су јер показују човекову трајну потребу да свету око себе приписује својства – мапира га, али и чињеницу променљивости представа о том свету (Гачев 2011). Дијакхронијска перспектива наводи на бар два закључка: да су се менталитетске особености приписиване житељима на различитим странама земљиног шара с временом мењале, али да је могућност да се представа о неком колективитету створи, одржи или промени увек припадала онима који су имали највише економске и војне, а онда и симболичке моћи. Од њеног средишта зависила су својства и менталитети окружења; оно ште се у историјској перспективи испоставља као непроменљиво, без обзира на вредносне промене и оквире посматрања, јесте једноставна чињеница да је позиција „варварина“ увек одређивана из позиције моћи.

За савремено симболичко и вредносно оријентисање пресудан је просветитељски период и промене у филозофији и књижевности које је он изазвао или, обратно, пресудне су новине у овим областима којима је проузрокован тзв. просветитељски преокрет (Wolff 1994). Претходница ових промена, исказива престојавањем на вредносни образац Запад/Исток, уместо раније доминантног структурисања света на хоризонталној основи, економске је природе.⁴ Без преузимања економске моћи ни овог преображаја не би било. Унутар Европе, нова парадигма заснивана је и на фактичкој подели на индустријску и земљорадничку Европу, чије су се границе углавном поклапале са

---

⁴ Економске узроке има и савремено оживљавање хоризонталне вредносно-менталитетске поделе на „лење јужњаке“ и „радне северњаке“ у јавном дискурсу о Европи.

референтним тачкама симболичке дистинкције (Pomian 2001). Ако ову ужу, унутаревропску слику, посматрамо у ширем контексту који одређује прекоокеанска трговина зачинама, колонизација азијских и афричких земаља, индустријализација и релативно брз успон колонијалних сила у 19. веку који је резултовао економском превлашћу европског континента над азијским – први пут у историји (Стендиц 2010: 185) – слика јаке дихотомије на (“цивилизованни”) Запад и (“варварски”) Исток постаје разумљивија. Делећи по вертикали европски континент, али и свет, уместо једне од могућих когнитивних перспектива посматрања, ова подела углавном је третирана као *норма објективности* (биолошке, развојне, духовне).

Економски успон западних сила током 19. века прати и сразмеран теоријски интерес за истраживања менталитетских карактеристика народа, како оних познатих, тако и удаљених, “варварских”.⁵ Настајање дуалне перспективе поимања света може се пратити преко наслова утицајних дела; испрва, истраживања су била усмерена на “заједничке основе духа”, “универзални разум”, “формирање и модификовање карактера цивилизованих народа”, да би касније, нарочито крајем 19. и на почетку 20. века, када је колонизацијом учвршћена западна превласт, средиште истраживања полако померано ка њиховом антиподу – према “варварима” и “примитивцима”. Преузевши дихотомију насталу у антици, која је у изворном значењу била лингвистички а не биолошки идентитет, будући да се појам *варварина* односио на *неразумљиви говор*, то јест на житеље Мале Азије који нису говорили грчким језиком а борили су се на страни Грчке (Nettle & Romaine

2000), просветитељи су овај појам учврстили у негативном значењу. Подстакнута економском превлашћу, креација манихејске поделе, осим посредством књижевности и етнографије, оснаживана је историографским, филозофским и политиколошким делима (Wheeler 1986: 52-63; Pratt 1986: 27-51; Pratt 1992; Саид 2000; Саид 2002; Goldsworthy 1998; Тодорова 2006). Нови вид хомогенизације постао је и мода у науци и део уобичајеног, мада увредљивог дискурса. Осим игнорантског односа према развоју другачијих култура, историчари идеја примећују снажну склоност мислилаца тога доба ка евро-

---

⁵ Истовремено, то је доба оснивања етнопсихологије или психологије народа (1851), које је одговарало на повећано интересовање за менталитетска питања у претходном веку и истовремено било последица ‘романтичарског заокрета’ и дуге традиције писања о посебностима духа у области филозофије, историје, књижевности и језика. Овде се пре свега мисли на популарност неколико дела из претходног периода у којима су, између осталог, колективни менталитети били тема: *Основе нове науке о заједничкој природи нација* Ђанбатисте Вика из 1725. године, Монтескјеов *Дух закона* (1748) у коме се тврди да „људи нису свугде исти“, Хегелову *Филозофију историје*, посебно предавања из двадесетих година и *Идеје о филозофији историје човечанства* (1784/1791) Ј. Г. Хердера, који је, ослањајући се на језичке и обичајне различитости народа, сматрао да је у „примитивном креативност и снага“ и да свака народна група мора следити „оно што је у њеним костима“ (Берлин 2006:78). Допринос истраживањима менталитета дали су и француски социолози у школи Анала, као и бројни антрополози о којима ће касније бити писано.

центричном поимању света: „Они о Азијатима и Африканцима размишљају скоро искључиво на начин како то чине Европљани” (Берлин 1994: 370). Идентификовање склоности ка мишљењу заснованом на искључивању и јаким супротностима далеко је од усамљеног; ову склоност, карактеристичну за европску просветитељску мисао али и за митско мишљење (према коме је поимање света редуковано на низове вредносно супротстављених парова) показале интелектуални представници скоро свих дисциплина (Музил 1993: 106; Pratt 1992; Саид 2000; Берлин 2006). Ипак, масовном ширењу обрасца дуалног разврставања према грубо редукованим менталитетским својствима највише ће допринети књижевност 19. века. То је време када најчитанији жанрови постају авантуристички романи и путописи, који из преспективе “цивилизатора” конструишу менталитетска својства “варвара”, учвршћујући спознају овако подељеног света релативно ограниченим бројем особености и понављањем сталних, непроменљивих одредница у представљању.⁶ Будући темељно и различитим средствима грађена, конструкција позитивно конотираног “Запада” с временом постаје идеалтипска – она управља вредновањем, просуђивањем и до данас је доминантни, прећутни и подразумевани оквир оријентације, који је посебно оперативан у оним подручјима која се у географском смислу налазе на пола пута између овако конструисаних крајности света.

Крајем 19. и на почетку 20. века истраживања менталитета остварују се у још једној дисциплини проучавања, која се до данас у лаичким представама сматра науком о *далеким, примитивним културама*. У овој ће дисциплини дихотомни образац посматрања света добити недвосмислени научни ореол захваљујући спецификацији прикупљених знања о менталитетима у различитим областима људског мишљења, веровања, делања. Приметно је да сва ова дела у својим насловима имају атрибут “примитивни”: хронолошки, то су *Примитивна култура* Едварда Б. Тејлора (1871), *Ум примитивног човека* Франца Боаса (1911), *Примитивни менталитет* Лисијена Леви-Брила (1922), неколико дела Бронислава Малиновског: *Мит у примитивној психологији* (1926), *Злочин и обичаји у примитивном друштву* (1926), *Секс и потискивање у примитивном друштву* (1927) и друга, мање позната дела, која ће сведочити о садејству империјализма и теренског етнолошког рада (Саид 2003; Ђерић 2014: 281–303). Уместо регистра позданих, “на терену” стечених знања о такозваним “примитивним, варварским” световима, што је требало да буду, данас су ова дела корисни извори за испитивање конструисања знања у глав-

---

⁶ Прву књижевно-уметничку реакцију на евроцентризам и успостављени менталитетски образац *цивилизовани/варвари* на овим просторима представља *Манифест зенитизма* (1921) Љ. Мицића, И. Гола и Б. Токина. Опширније о зенитистима: Brooker, P./ Bru, S./Thacker, A. and Weikop, C. (ed.) 2013; Голубовић В./Суботић, И. 2008. Данас се ова дуготрајна дихотомија преиспитује на различите начине, углавном у оквирима (пост)колонијалних студија, али и у савременој књижевности. Ко су заправо варвари и могу ли цивилизатори бити морални – тема је романа *Ишчекујући варваре* Нобеловца Џона Максвела Куџија. Више: Тодоровић: 2012.

ним токовима хуманистике у Европи, посебно у контексту упознавања начина мишљења и система класификације “цивилизатора”.

Осврт 20. века, и посебно међуратни период, истовремено је представљао врхунац есенцијализма и почетак његовог пада, на који су знатно утицали и ваннаучни разлози. Отуда је изучавање променљивости теоријских приступа менталитету у историјском контексту солидна основа за показивање подређености академског рада различитим интересима. Субмисивни однос науке доћи ће до изражаја између два рата и током Другог светског рата, када су изучавања менталитета нескривено следила војно-политичку потребу да се упозна „Непријатељ“ или потребу да се створи његова слика – „слика Другости“. Нека од најпознатијих антрополошких истраживања била су мотивисана управо разлозима бољег упознавања „Непријатеља“ и предвиђања његових реакција. Међу њима издваја се дело Рут Бенедикт *Хризантема и мач* (Benedict 1946), која по налогу америчке владе истражује “ирационални карактер” Јапанаца, конципирајући своју компаративну студију као својеврсно поређење својстава, вредности и навика оба народа, америчког и јапанског. Овим делом, завршеним непосредно пре атомског напада САД на Јапан, може се означити крај теоријске владавине есенцијализма, мада је без сумње сличних истраживања, у којима се колективни менталитет схвата буквално, било и касније, како међу следбеницима Рут Бенедикт тако и другде. Неколико година након рата, нарочито у оквирима социологије и социјалне психологије, предузимана су такође есенцијалистичка истраживања са интенцијом развијања метода којима би била мерена стабилност, то јест *променљивост одређених колективних црта*, попут својства *ауторитарности* код Немаца на пример (Adorno и др. 1950). Ипак, сва та истраживања остају у сенци једног новог и новим приликама потребнијег приступа – (де)конструкцијског.

Преокрет истраживачког приступа – доба репрезентације и перцепције

Упоредо са снажењем есенцијалистичког тока изучавања менталитета, у друштвеним наукама првих деценија 20. века може се констатовати и једна другачија потреба. Она, у најкраћем, следи одгонетање питања зашто је човеку потребно да уопштава, класификује, своди на заједнички именитељ. Таква интересовања представљају родно место истраживања *стереотипа*, појма који је први пут употребљен 1922. и који ће касније постати окосница истраживања у неколико дисциплина: имагологији, студијама културе, (пост)колонијалним студијама, критичкој анализи дискурса, студијама дискурса и у конструктивизму уопште (Ђерић 2005). Реч је о приступима који ће с временом потискивати и маргинализовати испитивања менталитета и националног карактера у дословном смислу, будући да се све оно што се до тада учитавало у вредносне одлике или заједничка својства неког колективитета почело сматрати стереотипима; наступало је доба релативизма и укидања вредносних хијерархија, у коме су самокритичке анализе почеле да замењују арогантне представе о *белом човеку, Европи, цивилизацији...* Курс се мења одмах

по завршетку Другог светског рата, док над писцима оснивачког акта Унеска још лебди беспримерно искуство нацизма. На позив ове организације, Клод Леви-Строс текстом *Раса и историја* (1951) отпремио је у академску историју реторику о *примитивном менталитету дивљака*,⁷ у истом тексту аутор и појму *раса* одриче оперативну и научну вредност, истина, само на одређено време.⁸ Разликовни набој од сада ће имати појам *култура*, а не *раса*; човечанство се више неће посматрати као раздвојено на *етничке групе* (које носе заједничке *наследне црте* и обдарене су заједничким *менталитетом*) – оно постаје *мозаик култура*. О различитостима међу људима упутно је говорити само у тим оквирима, културним, другачији дискурси потпадају под сумњу *етноцентризма*. *Варварин* више није опозит *цивилизованом* човеку, него је то „човек који верује у варварство“ (Леви-Строс 2011: 38), *еволуционизам* је *лажни*, налази о *примитивцима* били су *накосне или благонаклоне баналности* и тако редом.

Не треба имати илузија да је овај заокрет, то јест замена дотадашње терминологије и значења (*расе, менталитета, етничког карактера, варварина...*) појмовима који указују на произведеност и релативност (*култура, стереотип, баналности...*) издејствована искључиво академским увидима. Заокрет је био мотивисан одбојношћу према теоријама које „вољи за моћ“ прибављају научни ореол, то јест поражавајућим учинцима Другог светског рата и „праћем рђаве савести“ антрополога (Финкелкрот 1993). У деценијама након рата дискурси „биологизације разлика“ и њихове хијерархизације потискују се из релевантне академске праксе, са изузетком криза и међуетничких сукоба, када питања менталитета добијају инструментални и политичко-нормативни карактер и када уобичајени академски узуси престају да важе, будући да, уз друга средства, и уопштавајућа реторика служи доминантном интересу.

---

⁷ Ово је само условно тачно; иако је основни тон саопштења Леви-Строса релативизујући и у напору да обезвреди есенцијалистичке и расне дискурсе етнолога и физичких антрополога, сам аутор не успева да избегне уопштавања и метафоре према уобичајеним менталитетским својствима „цивилованих“ и „примитивних“ друштава. У овом саопштењу Леви-Строс је на есенцијалистички очекиван начин поделио укупну историју људског друштва: „неки су убрзано грабили напред, док су други *беспосличарили дуж пута који је требало да пређу*“ (Леви-Строс 2011: 47, курзив Г.Ђ.). Уопштавајућа реторика према бинарном кључу до данас је одржива у лаичким и политичким дискурсима, али и шире; упркос званичном отклону струке од есенцијалистичких теорија педесетих година прошлог века, у појединим дискурсима тзв. „академских елита с периферије“ интериоризирана слика „примитивца“ и јака разликовања према дихотомији *цивиловани/варвари* третирају се као норма научне објективности.

⁸ Двадесет година касније (1971), када је поново по позиву Унеска требало да отвори програм Међународне године борбе против расизма, Клод Леви-Строс рехабилитује појам *расе* (у закљону појма *култура*), озбиљно узимајући истраживања популационе генетике: „облици културе које људи усвајају овде или онде, њихови начини живота који су у прошлости превладавали или су још увек присутни, у великој мери одређују ритам и оријентацију њихове биолошке еволуције. Далеко од тога да треба да се питамо да ли култура јесте или није зависна од расе: ми откривамо да *раса* – или оно што обично подразумевамо под тим термином – јесте једна функција културе једнака другима“ (Леви-Строс 2011: 110).

Преокретање главног тока истраживања са есенцијалистичког на кон-структивистички (са *датости*, саморазумљивости колективитета на њихову *произведеност*, па и произвољност) у аналитичком смислу било је могуће захваљујући претпоставкама и појмовном апарату *лингвистичког обрта* који је условио промене у другим хуманистичким дисциплинама; усмерењем истраживачке пажње на интерпретативност, репрезентацију и перцепцију учињен је заокрет у односу на ранију усредсређеност на еволуционизам и позитивизам. Домети приступа који су се заснивали на анализи дискурса, увиђању перформативне снаге језика и његове *социологичности* (Бахтин) несумњиви су и тешко их је оспоравати. За културну критику једнако важно било је увођење феномена *интереса* и *моћи* у анализу, чиме је отворено питање (не)могућности разумевања и озбиљног изучавања (менталитетских) представа о колективитетима без истовременог изучавања моћи и конфигурације снага које стоје иза њиховог пласирања. У овом питању пионирска улога припада Едварду Саиду; његов концепт о *производњи знања* о исламу и оријенталном менталитету у западној академској пракси и медијима с временом је добијао на значају, постајући инспирација дисциплинарно различито усмереним истраживачима (Kennedy 2000; Саид 2000; Саид 2003; Ђерић 2014). Примена новог приступа водила је наглашавању “чињеница текстуалности” и чињеница у контексту, развијању начина њихове деконструкције и снажења уверења да чињенице постоје, али да своје значење добијају из начина контекстуалног представљања и тумачења.⁹

У оквирима (де)конструкцијског приступа значајна улога припада и *имагологији*, дисциплини насталој у оквиру компаративне књижевности у коју се “селе” менталитетска истраживања и у којој појмови менталитета и етничког карактера настављају свој живот у реторичком руху представа и конструкција о “Другом”. Приступ је заснован на негирању домета позитивизма, неповерењу у извесност епистемолошки описивог менталитета и одбацивању вредносне културне хијерархије. Сматрајући свако вредновање насиљем и досећајући се наизглед ноторне чињенице да је портрет “Другог” или ауто-портрет или негатив слике самог аутора, полазиште имаголошки усмерених проучавалаца књижевности јесте да се “Други” и не могу верно представити, будући да код њих уочавамо само оно што их чини различитим. Настала након великог теоријског поспремања, када је традиционално усмерење изучавања *егзистенције* замењено изучавањима *перцепције* и *репрезентације*, то јест изучавањем *производње значења*, имагологија је постала утицајнија од књижевне компаратистике; будући деконструктивно усмерени, њени представници (Н. Dyserinck, J. Leerssen, D-Н. Pageaux) више су се бавили идентификовањем и пописивањем представа него што су изналазили разлоге њиховог настанка или озбиљно узимали произашле импликације од уопштавајућих дискурса о колективитетима.

⁹ “То не значи да постоје неке ‘стварне’ одлике, за разлику од ‘измишљених’, како то термини континуитет и перцепција можда, и нажалост, сугеришу. И саме одлике континуитета понекад су ствар перцепције, као што је и перцепција питање континуираног постојања реалних друштвених чињеница.” (Тодорова 2006: 24).

Стога се оштрица имаголошке критике према есенцијалистичком схватању менталитета може усмерити и на саме имагологе, будући да се у оквирима статичног бинаризма задовољавају изнајавењем општих места путописне прозе, понављајући методолошке праксе које доводе у питање и налазећи управо оно што очекују да ће наћи како би потврдили тезе о стереотипном произвођењу разлика. Једно уопштавање (о менталитетским особеностима) замењено је другим (о стереотипијама којима се изражавају представе о тим особеностима) а да у међувремену није успостављен разрађенији аналитички или категоријални апарат распознавања. Из неплодног сусрета конструктивизма са есенцијализмом извукли смо бар једну поуку: да промењено именовање феномена не утиче битно на прећутно оријентисање и да упркос унапређеној регулативи и умивеним представљачким дискурсима праксе дискриминације према (замишљеним) колективним својствима не јењавају. Изостало је истраживачко усмерење на структуре и институције које производе представе о разликама и испитивање разлога корисности или штетности одржања таквог разликовања (кроз израженију злоупотребу уопштавајуће реторике у време напетости и ратова или уз помоћ инструменталног понављања негативно акцентованих појмова у одређеним контекстима). Уместо суптилнијег прилаза феномену имамо његово игнорисање или преименовање, чиме је заобиђена читава лепеза питања о наводној непроменљивости колективних својстава, односно колективних стереотипа.¹⁰ Из једног подразумевања склизнули смо у друго: направили круг да бисмо се вратили на почетак – закуцали на иста „отворена врата“ која смо назвали другачијим именом. Осим тога, свођењем књижевности (и посебно путописног жанра) на лошу, политички предвидљиву фантастику о “Другом”, а (путо)писца на империјалног или националног идеолога, налази имаголошке анализе с временом су и сами постали стереотипни. Још теже се отети утиску о збрци и рогобатности терминологије савремених имаголога, преокупираношћу “конструктима”, “алтеритетима”, “фантазмима”, ”химерама”, занемаривању поетичке стране путописне литературе и једностраним интерпретацијама дуалне парадигме са предвидљивим нивовима стереотипа.

Ка отварању поља културне интимности

Отвореност за разноврсност света, колико и за разноврсност истраживачких приступа изучавању тог света усмерава нас на трагање за оперативнијим приступима феноменима колективног представљања, којима би били превазиђени висок степен уопштавања и искључивост, карактеристични за популарни конструктивизам и маргинализовани есенцијализам. Упитно је да ли би нас тај приступ приближио одговору на и даље отворено питање: шта је лаичко, недоказиво уопштавање, а шта т(р)ајна и трезвена прецизност контроверзног и захтевног феномена менталитета? Недоумице се односе на питање

---

¹⁰ И у једном и у другом случају оперишемо „(квази)реалностима“ које не можемо доказати, и за које и не тражимо доказе, иако су једино докази некада сматрани научним критеријумом објективности.

могућности „захватања реалности“ кроз препознатљиве наративе о типским особеностима који се, да ли због искуствене условљености, инструменталних потенцијала или формулаичности језика одржавају независно од протока времена и званичног статуса таквих наратива. Упитна је и могућност одвајања инструменталног потенцијала феномена од његове емпиријске заснованости и домета његове сазнајности. Будући да се од *језичког обрта* бавимо *конструисаном природом истине и интерпретацијама*, излишним се показује рашчаравање односа између искуственог и конструкцијског у феномену менталитета; оспоривши му емпиријску заснованост, углавном заобилазимо питања његове сазнајности,¹¹ порекла или сврсисходности, занимајући се радије начинима његове деконструкције. Али уместо окретања главе од проблема и олаког негирања, потребан нам је искренији и термилошки разрађенији приступ који би приближио наше *прећутно оријентисање* и наше *званичне ставове*, испитао разлоге њихове удаљености.

Идући даље од двају доминантних приступа, чини се да би створени аналитички јаз плодотворно могао бити превазиђен развијањем појмовно-аналитичког концепта *културне интимности* Мајкла Херцфелда који у промишљању *стереотипа колективног јаства* успева да избегне бинаризам својствен претходним приступима, а то значи да избегава и њихову инструменталност и искључивост. Попут већине антрополошких модела и Херцфелдов концепт односи се на оно што је изразито локално, а што је истовремено препознатљиво у националном и глобалном контексту, као варијација ширих тема. Аутор инсистира на етнографској грађи, која се неретко одбацује као „анегдотска“, настојећи да делује насупрот *статичном, елитистичком и комбинаторском тумачењу*; свој приступ одређује као *„борбену средину терена* између два сродна порицања друштвеног искуства – крајности позитивизма и крајности деконструкционизма“ (Херцфелд 2004: 56). Са ове позиције аутор се бави конвенцијама и претпоставкама своје струке, задржавајући напетост „између есенцијализма који је имао удела у обликовању идеја и утисака, с једне стране, и подругљивог, вртоглавог и бескрајног скептицизма, с друге стране“ (Херцфелд 2004: 74). Његова нит водиља је антиредукционистичка; као специфичан задатак свог приступа наглашава поновно увођење анализе у „живљено историјско искуство“, како би било обновљено „знање о друштвеним, културним и политичким темељима – културној интимности – чак и најзваничније моћи и најапстрактнијег знања“ (Херцфелд 2004: 57). Из наведеног стиче се утисак да је *културна интимност* у основи ових односа и знања о њима (која треба обновити) само што не знамо шта је заправо она.

“Културну интимност чине такозване националне црте – америчка непосредност, британска истрајност, грчка трговачка умешност и сексуална незаситост или израелско неоколишање, да наведем само неке – које пружају

¹¹ Могуће је да бисмо се увођењем одредница попут *интересног, економског менталитета* (homoeconomicus? homo economicus), који је препознатљив од локалног до глобалног нивоа, приближили одгонетању политичког мапирања света и разјашњењу бројних одлука у ширем историјском контексту.

грађанима осећај пркосног поноса у односу на формалнији и званичнији систем моралних вредности, а понекад и у односу на званично неодобравање. То су стереотипи јаства с којима се чланови заједнице тобоже шале на властити колективни рачун” (Херцфелд 2004: 21). Сада је јасније да се израз *културна интимност* односи на оно што у уобичајеном (или лаичком) разумевању сматрамо *колективним менталитетским својствима*, мада овај појам Херцфелд не користи. Ако је тако, да ли то значи да нам аутор саопштава да су политички, душтвени или културни односи *менталитетски условљени* (да је менталитет у њиховим темељима) и, што је важније, да су *менталитетски објашњиви*? Даље, да ли то значи да их затичемо и усвајамо без нужног искуства, те да смо више заточеници него креатори умешности контроле менталитетским поривима који важе за локалну заједницу, национално и глобално, колико и за појединца?

Клишетиране наративе о менталитету овај аутор не буквализује, али их и не одбацује као пуке стереотипе; о њима не говори као о трајним одредницама, него се пита о начинима и процесима којима је њихова трајност и опредељеност постигнута; налази да је у том процесу важан *бинаризам*, као „кључни принцип уређења политичке неједнакости“. Ни на националне државе, ни на есенцијализам Херцфелд не гледа као на далеке непријатеље – третира их као *интегралне аспекте друштвеног живота*. Провоцирајући питање скривања и порицања извесних колективних својстава пред неприпадницима заједнице, више га занима да нађе разлоге супротстављености репертоара званичног представљања и *колективне интимности* у различитим контекстима, па и у контексту „глобалне хијерархије вредности“ коју сматра „истрајном структуром колонијализма“ чија је војна надмоћ и контрола преображена у културну (Херцфелд 2004: 7). У стилској привлачности узорних модела наметнутих локалној заједници, у њеној постиђености од колективних особености које одступају од узорног „стандарда“ и, најважније, у копирању политика укуса и знања узорног оригинала (*идеалних црта помодне културне идеологије*, те прихватања улоге *такмичара који нужно заостају*) види основни узрок репродуковања неједнакости. Истраживањем „реторичке снаге сличности“ и „практичног есенцијализма“ Херцфелд се приближава одгонетању „субјеката“ који успостављају „стандарде укуса“ за опонашање у културном и политичком пољу. Дobar пример може бити и даље главни критеријум културне хијерархије и доминације – генерализовани појам „Европе“, снажно подржан или наметан од моћних локалних елита с периферије: „(П)ривлачност увозног евростила (укључујући и париску интелектуалну моду) последица је сличне логике чак и у бившим колонијама САД; то показује да хијерархија стила дуго може надживети пропаст или смену хијерархије војне и економске моћи“ (Херцфелд 2004: 44).

Проблематизовање потиснутих питања колективне интимности види као начин довођења „установљених истина“ у сумњу. Њиховим отварањем, сматра аутор, свет односа указаће се у широј лепези значења од оне коју нуде редукционистички и инструментално настројени политички и медијски дискурси. Поента није да се колективна својства негирају, сакрију или одбаце,

управо супротно; на видело би требало извући све оно што стоји испод привидно кохерентне површине представљачких дискурса, разоткрити пукотине и рањива места званичне представе, показати напетости између аутопромотивних и интроспективних стереотипа колективног јаства. Занимајући се стратегијама и начинима одржања моћи, упућује и на испитивање *семиотичке илузije о непроменљивости*, да би на примерима из свакодневног живота у Грчкој показао како „стални означитељи прикривају променљиво означено“ (Херцфелд 2004: 48) и како постојаност форме не подразумева и одговарајућу постојаност значења и намера. Сталним потенцирањем питања предности извесних културних црта приликом колективног представљања, као и питања идентификовања инстанце која ствара стандарде по којима та својства оцењујемо као репрезентативна, Херцфелд каже и следеће:

„Није ствар у томе да се коришћење стереотипа (иако су понекад достојни презира) осуди, него да се постави питање како и под каквим притисцима људи прибегавају стереотипима, па их чак и директно представљају – глуме, да тако кажемо. Није ствар у томе да људи на Балкану или у било којем другом делу света имају неизбрисиве, мање-више генетски наслеђене црте (одлучно се супротстављам сваком таквом редукционизму). Насупрот томе, треба поставити питање зашто моћни неприпадници заједнице налазе да је целисходније тако окарактерисати целе народе и сегменте света и зашто локални лидери често мисле да је целисходно повиновати се таквом редукционизму“ (Херцфелд 2004: 9-10).

Концептом погодним за тематизацију начина „менталитетске одбране“ такозваних малих култура у сусрету са моћнијима од себе, Херцфелд апелује на продуктивну интроспекцију и извођење културне интиме у јавну арену као изванредан начин да се преокрене владајућа хијерархија вредности. Ипак, неспомињање менталитета у овом концепту, колико и изостанак одговора на ауторско питање с почетка текста – *зашто је менталитет у академској пракси попут реке понорнице?* – прилично говори о *културној интимности* (или *менталитету*) самих истраживача и наше дисциплине. Терминологијом Херцфелда, ова недореченост открива напетост и рањива места између академског самопредстављања, самопоимања и самоиспитивања.

Литература

Adorno, Theodor, Frenkel-Brunswik, Else & Levinson, Daniel 1993 (1950), *The Authoritarian Personality*. W.W. Norton Company.

Берлин, Исаија 1994. *Против струје. Есеји из историје идеја*. Заједница књижевника Панчева.

Берлин, Исаија 2006. *Корени романтизма*. Службени гласник: Београд.

Benedict, Ruth 2005 (1946), *The Chrysanthemum and the Sword, Patterns of Japanese Culture*. Boston–New York: Houghton Mifflin Company.

- Brooker, Peter/ Bru, Sascha/Thacker, Andrew and Weikop, Christian (ed.) 2013. *The Oxford Critical and Cultural History of Modernist Magazines. Volume III: Europe 1880-1940*. Oxford University Press.
- Гачев, Георгиј 2011. *Менталитети народа света*. Логос: Београд.
- Голдсворти, Весна 2000 (1998). *Измишљање Руританије. Империјализам маите*. Београд: Геопоетика.
- Ђерић, Гордана 2005. *Пр(а)во лице множине. Колективно самопоимање и представљање: митови, карактери, менталне мапе и стереотипи*. “Филип Вишњић”/ ИФДТ: Београд.
- Ђерић, Гордана 2014. О производњи знања: Едвард Саид. *Култура полиса*, год. XI (2014), бр. 25, с. 281–303.
- Ђерић, Гордана 2014. *Писци и питања. Антрополошки есеји*. Клио/ИЕС: Београд.
- Kennedy, Valerie 2000. *Edward W. Said: A Critical Introduction*. Cambridge: Polity Press.
- Леви-Строс, Клод 2011. *Раса и историја. Раса и култура* (превод с француског Војна Гутеша). Лозница: Карпос.
- Музил, Роберт 1993. Беспомоћна Европа или путовање од немила до недрага, у *Есеји* (90–115). Светови: Нови Сад.
- Nettle, Daniel & Romaine, Suzanne 2000. *Vanishing voices: the extinction of the world's languages*. Oxford University Press: New York.
- Pomian, Krzysztof 2001. *Evropa a její národy. Ve znamení jednoty i různosti*. Praha: Mladá fronta.
- Pratt, Mary Louise 1986. Fieldwork in common places (27-51), in: *Writing culture. The poetics and politics of ethnography*, ed. James Clifford i George Marcus. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Pratt, Marry Louise 1992. *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*. Taylor & Francis: London & New York.
- Саид, Едвард 2000. *Оријентализам*. Београд: Библиотека XX век.
- Саид, Едвард 2002. *Култура и империјализам*. Београдски круг: Београд.
- Said, W. Edward 2003. *Krivotvorenje islama. Kako mediji i stručnjaci određuju način na koji vidimo ostatak svijeta*. Zagreb: V.B.Z
- Стендиц, Том 2010. *Јестива историја човечанства*. Београд: Геопоетика.
- Тодорова, Марија 2006. *Имагинарни Балкан*. Београд: Библиотека XX век.
- Тодоровић, Ивана. О етичности цивилизатора према варварском „другом“ у роману *Ишчекујући варваре* Џона Максвела Куџија. *Комуникација и култура*, год. III (2012) бр.3.

- Финкелкрот, Ален 1993. *Пораз мишљења* (с француског превео Аљоша Мимица). Плато: Београд.
- Херцфелд, Мајкл 2004. *Културна интимност. Социјална поетика у националној држави*. Београд: Библиотека XX век.
- Holland, Dorothy & Quinn, Naomi (ed.) 1987. *Cultural Models in Language and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wheeler, Valerie. Travelers' Tales: Observations on the Travel Book and Ethnography, in: *Anthropological Quarterly*, Vol. 59 (1986) No. 2, pp. 52–63.
- Wolff, Larry 1994. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.

Gordana Đerić

Sinking River: on Inconstant Status of Mentality and Mental Mapping Phenomena

The paper examines the issue of inconstancy and academic exclusion of the term mentality, which occur despite a long history of its being studied by several scholarly disciplines and a broad usage in various public spheres. Being of the opinion that, in the academic sense, the term *mentality* is like a *sinking river* – intermittently present and absent – the authoress reminds us of dominant paradigms of mentality studies,

Key words:

mentality, mental mapping, essentialism, constructivism, cultural intimacy

both the ones that use the term and those that rejected it, but nevertheless addressing it from the perspective of contemporary theoretical concepts and under different names. Apart from the academic exclusion, the necessity for developing a more adequate analytical approach lies in the instrumental-associative potentials of mentality-related contents in their political and propagandist usage, as well as in their adaptability to different forms and means of communication. In the opposite case, by avoiding themes and phenomena that are not in *academic fashion*, we deprive ourselves of the knowledge of the academic community that creates that *fashion* and the apparent *status quo*. Similarly, in case of ceasing to question narratives on mentality properties, we deprive ourselves of the knowledge of communities that create such narratives and their interest derived from the placement of such narratives.